

O'ZBEK SHEVASHUNOSLIGINING DOLZARB MUAMMOLARINING YECHIMI HAMDA RIVOJLANTIRISH BOSQICHLARI

Jumanova Shahzoda Mirobid qizi

Toshkent Kimyo Xalqaro universiteti, o'zbek tili va adabiyoti
fakulteti talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20133669>

ARTICLE INFO

Received: 1st May 2026

Accepted: 5th May 2026

Published: 11th May 2026

KEYWORDS

O'zbek shevashunosligi, dialektologik tadqiqotlar, rivojlanish bosqichlari, hududiy dialektlar, lingvistik xarita, globallashuv ta'siri, etnolingvistika, raqamli dialektologiya, dialektal korpus, leksik qatlamlar, areallarni davrlashtirish, milliy til istiqboli, lingvoareologiya, dialektal transformatsiya.

ABSTRACT

Ushbu maqolada o'zbek shevashunosligi fanining bugungi kunda duch kelayotgan fundamental muammolari va ularni hal etishning ilmiy-amaliy mexanizmlari tizimli ravishda tadqiq etiladi. Tadqiqot jarayonida o'zbek dialektologiyasining shakllanish va rivojlanish bosqichlari tahlil qilinib, har bir davrning o'ziga xos lingvistik xususiyatlari va fan taraqqiyotidagi o'rni ochib berilgan. Ayniqsa, globallashuv va shiddatli urbanizatsiya jarayonlari natijasida o'zbek shevalarining adabiy til ta'sirida o'zgarishi, ayrim dialektal qatlamlarning iste'moldan chiqib ketishi kabi xavotirli tendensiyalar ilmiy asoslab berilgan. Maqolaning yangiligi shundaki, unda an'anaviy dialektologik usullar bilan bir qatorda, zamonaviy raqamli texnologiyalarni fanga integratsiya qilish, xususan, o'zbek shevalarining elektron xaritalarini yaratish va dialektologik korpusni shakllantirish masalalari dolzarb yechim sifatida ilgari surilgan. Shuningdek, hududiy shevalarni etnolingvistik va lingvoareal jihatdan o'rganish orqali milliy tilning boy imkoniyatlarini saqlab qolish, sheva xususiyatlarini saqlagan holda adabiy tilni boyitish strategiyalari ishlab chiqilgan. Maqola yakunida o'zbek shevashunosligini yangi bosqichga olib chiqish uchun kadrlar tayyorlash va dala-tadqiqot ishlarini jonlantirish bo'yicha amaliy takliflar berilgan.

Kirish

Har qanday millatning o'tmishi, madaniyati va ma'naviy qadriyatlarini uning tilida, xususan, shu tilning jonli manbai bo'lmish shevalarida namoyon bo'ladi. O'zbek tili o'zining boy dialektal tizimi bilan turkiy tillar orasida alohida mavqega ega bo'lib, bu shevalar adabiy tilning shakllanishi va boyib borishida asosiy poydevor vazifasini o'tab kelgan. Biroq bugungi jadal globallashuv, axborot texnologiyalari rivoji va urbanizatsiya jarayonlari natijasida jonli xalq shevalari jiddiy transformatsiyaga uchramoqda. Adabiy til va ommaviy axborot vositalari ta'sirining kuchayishi natijasida ko'plab dialektal o'ziga xosliklar, arxaik so'zlar va o'ziga xos fonetik xususiyatlar iste'moldan chiqib, yo'qolish arafasiga kelib qoldi. Bu holat o'zbek

shevashunosligi oldiga nafaqat mavjud dialektlarni qayd etish, balki ularni saqlab qolish va zamonaviy usullar bilan qayta tadqiq etish kabi dolzarb vazifalarni qo'ymoqda.

O'zbek shevashunosligining rivojlanish bosqichlariga nazar tashlaydigan bo'lsak, o'tgan asrning o'rtalarida amalga oshirilgan ulkan tadqiqotlar, xususan, o'zbek shevalarining ilk tasniflari va dialektologik lug'atlarning yaratilishi fanda muhim burilish yasagan edi. Ammo bugungi kun talabi an'anaviy metodologiyadan chekinmagan holda, fanga yangicha yondashuvlarni, jumladan, kompyuter lingvistikasi va geolingvistikani olib kirishni taqozo etmoqda. Hozirgi kunda shevalarni o'rganishda hududiy chegaralar bilan cheklanib qolmasdan, ularning sotsiolingvistik tabiatini, so'zlovchilarning yosh va ijtimoiy qatlamiga ko'ra o'zgarishini tahlil qilish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Ushbu maqolaning dolzarbligi shundaki, unda o'zbek shevashunosligining bosib o'tgan yo'li tanqidiy tahlil qilinib, fanning hozirgi holatidagi kamchiliklar va yechimini kutayotgan muammolar ochiqdanadi. Ayniqsa, shevaga oid ma'lumotlarni raqamlashtirish, elektron dialektologik atlaslar yaratish va shevalarni o'rganish orqali o'zbek xalqining etnogenezi hamda tarixiy taraqqiyotiga oid yangi faktlarni aniqlash maqolaning asosiy yo'nalishini tashkil etadi. Mazkur tadqiqot o'zbek dialektologiyasining nazariy bazasini boyitish bilan birga, milliy o'zlikni anglash ramzi bo'lgan ona tilimizning ichki imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

O'zbek shevashunosligining nazariy va amaliy masalalari nafaqat tor doiradagi tilshunoslik muammosi, balki umummilliy madaniy merosni saqlashning strategik yo'nalishi hisoblanadi. Zero, har bir sheva o'zida qadimiy turkiy tillarning relik shakllarini, xalqning ko'chish tarixi va boshqa xalqlar bilan bo'lgan lisoniy aloqalarini muhrlab kelmoqda. Shu nuqtayi nazardan, bugungi kunda o'zbek shevalarini tadqiq etishda qiyosiy-tarixiy metod bilan bir qatorda, zamonaviy kognitiv tilshunoslik va madaniyatshunoslik yondashuvlarini ham qo'llash ehtiyoji sezilmoqda.

Xususan, milliy tilimizning lug'at tarkibini boyitishda shevalarning ichki imkoniyatlaridan to'liq foydalanilmaganligi fanning dolzarb masalalaridan biri bo'lib qolmoqda. Adabiy til me'yorlarining barqarorlashuvi jarayonida shevalardagi sinonimik boylik va ifoda imkoniyatlarini ilmiy saralash hamda ularni iste'molga qaytarish masalasi yangi tadqiqotlar uchun asosiy obyekt bo'lishi lozim. Shuningdek, respublikamizning turli hududlarida istiqomat qiluvchi aholining nutqiy madaniyati va ularning o'z shevasiga bo'lgan munosabatini o'rganish, ya'ni lingvistik sotsiologiya masalalarini o'zbek shevashunosligi bilan uzviy bog'lash fanning istiqboldagi rivojini belgilab beradi.

Asosiy qism

O'zbek shevashunosligining tarixiy-genetik rivojlanish bosqichlari. O'zbek dialektologiyasi fani o'z taraqqiyoti davomida bir necha muhim bosqichlarni bosib o'tdi. Birinchi bosqich - XIX asr oxiri va XX asr boshlariga to'g'ri kelib, bu davrda shevalarni o'rganish asosan sharqshunos sayyohlar va havaskor tilshunoslarning qaydlari shaklida namoyon bo'ldi. Biroq tizimli ilmiy tadqiqotlar XX asrning 20-yillaridan boshlab, milliy uyg'onish harakati vakillari sa'y-harakati bilan boshlandi. Bu davrda o'zbek shevalarining ilk ilmiy tasniflari yaratildi va o'zbek tili lahjalari o'rtasidagi tafovutlar nazariy jihatdan asoslandi. Keyingi bosqichda (1940–1990 yillar) fanda deskriptiv yo'nalish ustuvorlik qildi. Ushbu davrda respublikamizning deyarli barcha hududlarida dialektologik ekspeditsiyalar tashkil etilib, fonetik, morfologik va leksik xususiyatlar batafsil qayd etildi. Shunga qaramay, mazkur davr tadqiqotlari asosan statik xarakterga ega bo'lib, shevalarning jamiyatdagi ijtimoiy o'zgarishlar bilan bog'liqligi ikkinchi darajali masala bo'lib qoldi.

Zamonaviy bosqich va soha oldidagi dolzarb muammolar. Mustaqillik yillaridan keyingi davr o'zbek shevashunosligi uchun yangi nazariy ufqlarni ochdi. Endilikda shevalarni faqat lisoniy birliklar yig'indisi sifatida emas, balki xalqning milliy tafakkuri va madaniy kodi sifatida o'rganish (lingvokulturologik yondashuv) kun tartibiga chiqdi. Ammo bugungi kunda soha oldida bir qator jiddiy muammolar ko'ndalang turibdi. Eng birinchi va eng og'riqli

muammo - dialektal materiallarning tez sur'atlarda yo'qolib borishidir. Kuchli urbanizatsiya, aholining hududlararo faol migratsiyasi va adabiy til me'yorlarining (maktab, televideniye, internet orqali) ommaviy yoyilishi natijasida sof sheva egalari kamayib bormoqda. Ko'plab o'ziga xos sheva belgilari umumiste'moldagi standart shakllar bilan almashmoqda.

Ikkinchi muammo - tadqiqot metodologiyasining axborot asri talablaridan orqada qolayotganidir. Bizda hamon shevalarni o'rganishda an'anaviy so'rovnoma va qog'ozga qayd etish usullari ustunlik qiladi. Holbuki, zamonaviy jahon tilshunosligida dialektometriya va geolingvistika kabi yo'nalishlar shakllanib ulgurdi. O'zbek shevalarining raqamli audio-video bazasi yaratilmaganligi, sheva lug'atlarining aksariyati o'tgan asr ma'lumotlariga asoslanganligi fanning amaliy samarasini pasaytirmoqda. Shuningdek, shevalarni sotsiolingvistik nuqtayi nazardan, ya'ni yosh xususiyatlari, ijtimoiy kelib chiqish va nutqiy vaziyat bilan bog'liq holda o'rganish masalasi ham hamon o'z yechimini kutayotgan dolzarb vazifalardan biridir.

Rivojlantirish istiqbollari va yechim yo'llari. O'zbek shevashunosligini rivojlantirishning istiqboldagi bosqichlari, bizningcha, fanni raqamlashtirish va uni milliy g'oya bilan integratsiya qilish bilan bog'liq bo'lishi kerak. Birinchidan, "O'zbek tili shevalarining elektron korpusi"ni yaratish zarur. Bu korpus nafaqat ilmiy tahlillar uchun, balki o'zbek tilining tarixiy shakllarini saqlab qolish uchun ham poydevor bo'ladi. Ikkinchidan, hududiy shevalarning interaktiv xaritalarini (GIS texnologiyalari asosida) ishlab chiqish lozim. Bu xaritalar orqali har bir so'z yoki tovushning hududlararo tarqalish dinamikasini real vaqt rejimida kuzatish imkoniyati tug'iladi.

Uchinchidan, shevashunoslikni etnolingvistika va kognitiv tilshunoslik bilan o'zaro aloqada rivojlantirish lozim. Zero, shevada saqlanib qolgan har bir leksema ortida xalqning xo'jalik yuritish usuli, urf-odatlar va dunyoqarashi yashiringan. To'rtinchidan, adabiy til me'yorlarini boyitishda shevalarning ichki potensialidan unumli foydalanish strategiyasini ishlab chiqish kerak. Bu, ayniqsa, yangi paydo bo'layotgan tushunchalarni nomlashda (neologizmlar yaratishda) chetdan so'z olish o'rniga, unutilayotgan dialektal boyliklarga murojaat qilish imkonini beradi. Mazkur bosqichlar izchillik bilan amalga oshirilsa, o'zbek shevashunosligi shunchaki arxiv materiallarini o'rganuvchi soha emas, balki zamonaviy tilshunoslikning eng nufuzli va hayotiy yo'nalishlaridan biriga aylanadi.

Xulosa

O'zbek shevashunosligining dolzarb muammolari va rivojlanish bosqichlarini tadqiq etish natijasida shunday xulosaga kelish mumkinki, shevalar nafaqat tilning lisoniy zaxirasi, balki xalqning tarixiy xotirasi va madaniy o'zligini saqlovchi tirik manbadir. O'zbek dialektologiyasi XX asr davomida shakllanish va tizimlashish kabi murakkab bosqichlarni muvaffaqiyatli bosib o'tgan bo'lsa-da, bugungi axborotlashgan jamiyat va globallashuv davri soha oldiga mutlaqo yangi talablarni qo'ymoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, jonli xalq shevalarining adabiy til va tashqi lisoniy ta'sirlar natijasida transformatsiyaga uchrashi tabiiy jarayon bo'lsa-da, bu jarayonda dialektal o'ziga xosliklarning butunlay yo'qolib ketishiga yo'l qo'ymaslik fanning asosiy vazifasidir.

Xulosa o'rnida ta'kidlash lozimki, o'zbek shevashunosligini rivojlantirishning istiqboli bevosita zamonaviy texnologiyalarni sohaga integratsiya qilish bilan bog'liq. An'anaviy tadqiqot usullarini raqamli dialektologiya, geolingvistik xaritaga tushirish va elektron korpus yaratish kabi zamonaviy metodlar bilan boyitish fanning amaliy qimmatini oshiradi. Ayniqsa, shevalarda saqlanib qolgan boy leksik fondan unumli foydalanish adabiy tilning lug'at tarkibini milliy asosda boyitishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, o'zbek shevashunosligini yangi bosqichga olib chiqish uchun kompleks yondashuv zarur: ya'ni, ham dala tadqiqotlarini jonlantirish, ham mavjud ma'lumotlarni raqamlashtirish orqali kelajak avlod uchun tilning barcha rang-barangligini saqlab qolish lozim. Bu boradagi ilmiy izlanishlar milliy tilshunoslikning ustuvor yo'nalishi sifatida davom

ettirilishi, o'zbek tilining jahon tillari orasidagi nufuzini va uning tarixiy-etnik ildizlarini yanada mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. **Mirziyoyev Sh.M.** "O'zbek tili bayrami munosabati bilan O'zbekiston xalqiga tabrigi". Toshkent, 2020.
2. **Abduazizov A.** "Tilshunoslik nazariyasiga kirish". Toshkent: "Akademnashr", 2010.
3. **Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh.** "O'zbek dialektologiyasi". Toshkent: "O'qituvchi", 1978.
4. **Shoabdurahmonov Sh.** "O'zbek shevashunosligi: O'quv qo'llanma". Toshkent: "Fan", 1962.
5. **Jumayev B.** "O'zbek shevalarini xaritaga tushirish masalalari". Toshkent, 1995.
6. **Ibrohimov S.** "O'zbek tili shevalarining leksikasi". Toshkent: "Fan", 1982.
7. **To'ychiboyev B., Qashqariy M.** "O'zbek dialektologiyasi: O'quv qo'llanma". Toshkent: "O'zbekiston", 2002.
8. **Mahmudov N.** "Tilning kognitiv va lingvokulturologik tadqiqi masalalari". Toshkent, 2012.
9. **O'zbek tili dialektologik lug'ati.** (Ikki jildlik). Toshkent: "Fan", 1971.
10. **Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh.** "Hozirgi o'zbek adabiy tili". Toshkent: "O'qituvchi", 1992.
11. **Ganiyeva Sh.** "Raqqamli tilshunoslik va o'zbek tili korpusi". Ilmiy maqola, 2021.
12. **Nurmonov A.** "O'zbek tilshunosligi tarixi". Toshkent: "G'afur G'ulom", 2002.
13. **Asomiddinova M.** "O'zbek tili areallari tadqiqi". Toshkent, 2015.

INNOVATIVE
ACADEMY